

Suomalaisten arkeologien exlibriksiä

Jussi-Pekka Taavitsainen

Abstract

The article presents the bookplates – decorative labels pasted into books to indicate ownership – of all Finnish archaeologists known to the author. It explores how their themes are linked/connected to the research and work history of the owners as well as how they were obtained/acquired. The article also highlights the role of bookplates in maintaining and strengthening Finnish-Estonian relationships during the Soviet occupation period of Estonia.

Keywords: bookplate, history of archaeology, Finnish-Estonian relations.

Avainsanat: exlibris, arkeologian historia, suomalais-virolaiset suhteet.

Sisustuslehtiä silmäillessä huomaa, että asunnoissa ei enää ole kirjahyllyjä. Koska kodeissa ei ole hyllyjä, ei niissä ole kirjojakaan – ainakaan fyysisinä esineinä. Kirjat ovat siis katoavaa kulttuuriperintöä. Vielä uhanalaisempaa perintöä ovat kirjanomistajan merkit eli exlibrikset, jotka tosin eivät liene koskaan olleet meillä järin populaareja. Suomen Exlibrisyhdistyksen mukaan ”Exlibris eli kirjanomistajamerkki on yleensä paperille painettu pienikokoinen lipuke, jossa omistajan nimen lisäksi lukee latinankielinen termi ”ex libris”. Se tarkoittaa suomenmennettuna, että tällä lipukkeella merkitty kirja on yksi omistajan kaikista kirjoista. Exlibris kiinnitetään kirjan sisäkanteen. Exlibris on kaunis tapa merkitä kirja omakseen. Exlibris on henkilökohtainen kunnianosoitus kirjalle ja tekee kirjallisesta massatuotteesta yksilön ja luo alun kirjan omalle historialle.” (Suomen Exlibrisyhdistys 2021).

Kirjoitus esittelee suomalaisten arkeologien exlibriksiä. Tarkoitus on selvittää exlibriksen hankkimisen syitä ja saada selville, miten merkin suunnittelija on ottanut huomioon kirjanomistajan erikoisominaisuudet, hänen ammattinsa tai harrastuksensa, elämäntyön keskeiset saavutukset jne. Henkilöiden työuria kuvataan lyhyesti kirjanmerkkien taustoittamiseksi. Lomaan mahtuu ehkä hie-
man alamme perimätietoa, kulttuurihistoriaa ja koseriaakin. Taidehistoriallinen tutkimus tämä pu-
heenvuoro ei ole, pikemminkin kulttuurihistoriallisen aineiston katalogisointiyritys.

Jo ennen varsinaisten kirjojen syntyä niiden esimuotoja papyruskääröjä ja savitauluja sekä niiden säilytysarkkuja varustettiin omistajan ilmaisevin laatoin ja leimoin. Ennen kirjapainotaidon keksimistä kirjoille saatettiin laatia teoksen haltijan ilmaiseva ulkoasu, esimerkiksi varustaa kannet vaakunalla.

Kirjapainotaidon leviämisen myötä exlibrikset yleistyivät, ensiksi Saksassa, josta niitä tunnetaan 1400-luvun jälkipuolelta. Saksasta exlibrikset alkoivat levitä muualle Eurooppaan, Pohjolaankin.

Kuva 41.1. Sigfrid August Keinäsen suunnittelema Kuopion Isänmaallisen Seuran exlibris (1883).

Ajatellen sitä, keillä oli mahdollisuuksia hankkia kirjoja, aatelisten vaakunat olivat ymmärrettävästi dominoiva aihe. Ajan myötä muutkin kuva-aiheet ja ornamentit alkoivat yleistyä. Arkeologian kannalta on kiinnostavaa, kuinka vuonna 1748 aloitetut Pompeijin kaivaukset innoittivat aikansa exlibristaiteilijoita. Raunioituneet ra-

kenteet ja arkkitehtoniset yksityiskohdat, erityisesti pylväät ilmestyivät kuva-aiheistoon. Napoleonin Egyptin retki v. 1798 taas toi aiheistoon sfinksit ja pyramidit. Aiheet jäivät pysyviksi. Niitä näkee edelleen kirjanmerkeissä.

Ruotsissakin paperiexlibriksiä edelsivät kansiexlibrikset. 1700-luvulla tehtiin nimenomaan vaakunaexlibriksiä, joita ei tosin tunneta valtakunnan itäosan herraskartanoista. Suomen Exlibrisyhdistyksen mukaan vanhin suomalainen painettu kirjanmerkki on 1670-luvulta (Suomen Exlibrisyhdistys 2021). Useimmiten varhaisimpana irtoexlibriksenä on pidetty Turun piispalle, myöhemmälle Uppsalan arkkipiispalle Carl Fredrik Mennanderille (1712–1786) kuulunutta kirjanmerkkiä. Aiheena on Golgata, jonka lisäksi merkissä on haltijansa tunnuslause. Arkeologiaan liittyy arkkipiispaisänsä ansioista aateloitu poika Carl Fredrik Fredenheim (1743–1803), jonka exlibriksen aihe oli hänen vaakunansa. Fredenheim teki ensimmäisenä suomalaisena kaivauksia Forum Romanumilla vuonna 1788 ja valvoi niitä yhdessä Francesco Piranesin kanssa. Aktiivinen hovimies Fredenheim oli myös merkittävä museolaitoksen kehittäjä ja Aurora-seuran perustajia syntymäkaupungissaan Turussa (Laine 2010; Tarkiainen 2008). Vaakuna-aiheet olivat edelleen vallitsevia, muut kuva-aiheet harvinaisia. Tilanne alkoi muuttua Suomessa 1800-luvun jälkipuoliskolla, jolloin erityisesti 1890-luvulla virisi vilkas exlibrisharrastus. Monet nimekkäät taiteilijat innostuivat tekemään kirjanmerkkejä. Mainittakoon vain nimet Akseli Gallen-Kallela (Okkonen 1961: 408–416) ja hänen oppilaansa Hugo Simberg (Malme 1996). Gallenin ansiosta suomalainen exlibris sai ensimmäisen kerran kansalliset piirteet. Meillä kirjanmerkki alkoi Ruotsin tapaan muodostua sivistyneistön kulttuuriseksi tuntomerkiksi ja tiettyyn kulttuuriseen piiriin kuulumisen tunnuksiksi (Immonen 2013b: 163).

Mitä tulee exlibriskokoelmiin ja kirjanmerkkien lukumäärään voidaan mainita, että Kansalliskirjastolla on suurin kotimaisten exlibristen kokoelma, noin 15 000 kirjanmerkkiä. Suomen Exlibrisyhdistys on puolestaan pyrkinyt luetteloimaan perustamisestaan 1946 alkaen tietoonsa tulleet kotimaiset kirjanmerkit. Yhdistyksen mukaan Suomessa tunnetaan yli 23 000 exlibristä (Suomen Exlibrisyhdistys).

Tiedossani on 16 arkeologia, joilla on ollut exlibris, eräillä heistä useitakin, yksi taas on kahden henkilön yhteinen. Luvussa ovat tuskin mukana kaikki. Ennen muinaistutkijoiden kirjanmerkkejä esittelen kuitenkin varhaisen yhteisöllisen, Kuopion Isänmaallinen Seuran kirjanmerkin. Tämä savo-

lainen patriootin yhdistys perustettiin 1883 Suomalaisen kirjallisuuden seuran 50-vuotisjuhlan johdosta. Sen tehtävänä oli toimia ”Kuopion kaupungissa ja Kuopion läänissä kaikenlaisten isänmaallisten harrastusten yhdistäjänä, välittäjänä ja kannattajana”. Ohjelmaan kuului muun muassa ”historiallis- ja muinaismuistojen ja -kalujen ynnä yleensä kaikkien kansanelämää kuvaavien esineitten keräileminen ja säilyttäminen”. Keräystyön tuloksena Kuopiossa avattiin 1884 seuran historiallis-kansatieteellinen museo (Kuopion Isänmaallinen Seura 2021). Perustamisvuonnaan se sai myös exlibriksen, jonka oli tehnyt taiteilija S. A. Keinänen (Kuva 41.1). Keinänen alkoi tehdä jo 1870-luvun alussa Kalevala-aiheita. Aihevalintaan lienee vaikuttanut yksi hänen opettajistaan, ruotsalainen taidemaalari Märten Winge, joka oli muinaisskandinaavisten aiheiden kuvaaja. Keinänen voitti Savokarjalaisen osakunnan järjestämän ensimmäisen Kalevalan kuvituskilpailun 1885. Tätä kuvitusta ei tosin koskaan toteutettu, ja Keinänen alkoi jäädä oppilaansa Akseli Gallen-Kallelan varjoon (Reitala 2004). Isänmaallisen Seuran exlibris on ajalle tyypillinen detaljeja täyteen ahdettu merkki. Keskeinen aihe on auringonnousun valaisema savolainen järvimaisema, jota kehystää rautakauden loppupuolen solki ja sen ympärillä hautaröykkiö, kivikirves, miekka, kirjakäärö, Kuopion läänin vaakuna, tuohikontti, kantele ja kota, kaikki ne luettavissa kansalliseen esinekaanoniin. Tunnuslauseena on eräkulttuurin kuuluva sananlasku ”sitä kuusta kuuleminen, jonka juurella asunto.” Exlibris tuo mieleen Carl Henrik Nummelinin suunnittelemat kannet J. R. Aspelinin teokseen Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asumusaloilta osin I, IV ja V (Reitala 1983: 86–87). Osista I ja IV olivat ilmestyneet v. 1877 ja 1880, siis ennen Isänmaallisen Seuran kirjanmerkkiä.

Museoviraston kirjaston teoksia selatessa katse pysähtyi usein tarkastelemaan sisäkanteen liimattuja exlibriksiä. Juhani Rinteen (1872–1950) kirjanmerkkiä ei kuitenkaan ole koskaan tullut vastaan. On mahdollista, että hänen kirjansa on luovutettu toimikunnan kirjastoon, sehän oli toimikunnan virkamiesten kirjastojen yleinen kohtalo. Rinteen tapauksessa todennäköisempi vaihtoehto on kuitenkin se, että kirjoja ei ole ehkä koskaan saatukaan Muinaistieteellisen toimikunnan kirjastoon. Syy voi olla se, että Rinteen ja hän työpaikkansa suhde muuttui Rinteen tultua tuomitukseksi kavalluksesta ja lisäksi erotettavaksi valtionarkeologin virasta (Immonen 2013a).

Perillisten hallussa olevat harvat Rinteen kirjat ovat myös vailla kirjanmerkkiä. Tallella on kuitenkin exlibriksen painolaatta, jonka Visa Immonen sai haltuunsa teettääkseen siitä vedoksia (Immonen 2013b: 163–164). Eri sukuhaarojen edustajista kukaan ei muista koskaan nähneensä exlibristä. Ilmeistä on, että valmista kirjanmerkkiä ei koskaan toteutettu. Immonen kuvaa exlibristä seuraavasti: ”Pääaihe on dramaattisesti kuvattu basiliski, taruolento, jonka häntä kiertyy kirjan ympärille. Kuvassa yhdistyy keskiaikaisen taiteen motiivi kirjalliseen sivistykseen” (Kuva 41.3a). Eläin saattaa olla myös salamanteri, basiliski lienee yleensä kuvattu lohikäärmemäisen liskon ja kukon sekoituksena. Otuksen ikonografisen merkityksen pohtimisesta on luovuttava ja tyydyttävä siihen, että molemmat ovat kuitenkin keskiaikaisia taruolentoja. Oli kumpi vaan, otus liittyy Rinteen erikoisalaan, keskiaikaan.

Tekstinauhasta löytyvät nimikirjaimet EOE ja vuosiluku 1921. Nimikirjaimet tarkoittavat Erik O. W. ”Bucklan” Ehrströmiä, Akseli Gallen-Kallelan oppilasta, suomalaisen taidekäsityön perustajahahmoja, johon Art nouveau vaikutti voimakkaasti (Hagelstam *et al.* 1998). Ehrström suunnitteli myös muille kirjanmerkkejä, mm. kenraali Mannerheimille (Kinos 1989: 106, 108). Rinne ja Ehrström tuntisivat toisensa. Ehrström liittyy vahvasti Muinaistieteelliseen toimikuntaan ja Kansallismuseoon. Hän suunnitteli Kansallismuseon kupariovet (1909), Muinaistieteellisen toimikunnan sinetin (1920) (Strömberg 2014: 155) ja Kansallismuseon pääportaikon lasimaalaukset, joiden suunnittelua ja valmistusta Alfred Kordelinin yleinen edistys- ja sivistysrahasto tuki apurahalla 1923–1924 (Parpola & Saarinen 2020: 22). Miehet kuuluivat myös kolmijäseniseen valtion sinettikomiteaan, joka tehtävänä oli suunnitella itsenäistyneen Suomen viranomaisten ja laitosten sinetit (Immonen 2013b: 163–164; Strömberg 2014). Ehrström vastasi myös Turun suomalaisen yliopiston virallisista tunnuksista, itse asiassa hän suunnitteli ne samana vuonna kuin Rinteen exlibriksen. Rinne puolestaan oli mukana

Kuva 41.2. Taidehistorioitsija ja museomies K. K. Meinanderin exlibris.

yliopiston perustamistyössä ja työskenteli Tieteellisessä lautakunnassa, joka valmisti ehdotuksen uuden yliopiston ohjelmasta ja sen toteuttamisesta (Immonen 2013b: 163).

On mahdollista, että exlibris oli Ehrströmin lahja Rinteelle. Ehkä aiheessa tai toteutuksessa oli jotain, minkä vuoksi Rinne ei koskaan vedostanut kirjanmerkkiään?

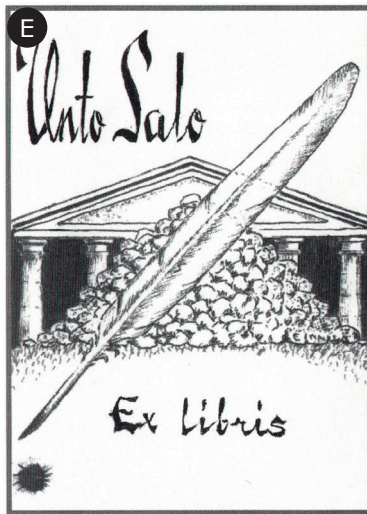
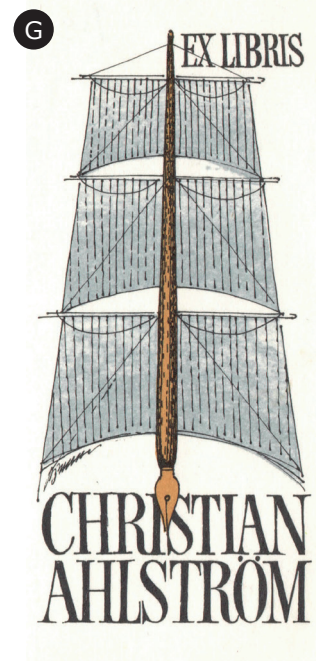
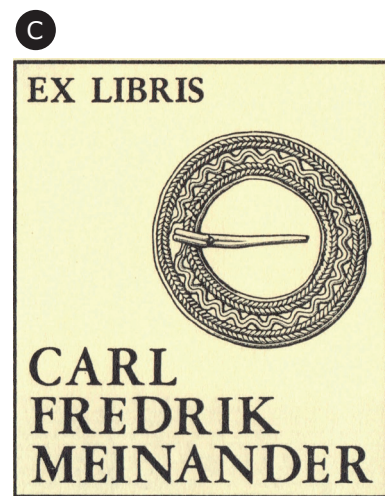
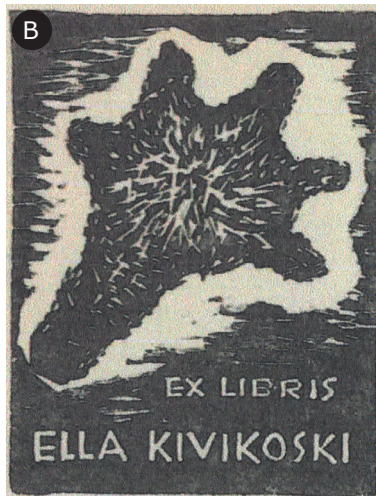
Professori Ella Kivikosken (1901–1990) exlibris on kuvattu hänen elämäntyötään esittelevässä artikkelikokoelmassa (Núñez 2020: 107). Kirjanmerkin aihe, savikäpälä, sopi erinomaisesti Kivikoskelle (Kuva 41.3b). Hänen äitinsä kotimaakunta oli Ahvenanmaa, missä Kivikoski vietti lapsuutensa kesiiä. Lisäksi hänen ensimmäinen arkeologinen artikkelinsa käsitteli maakunnasta löytyneitä savikäpäliä (Kivikoski 1934). Tämä on käsittääkseni syy exlibriksen aiheenvalintaan. Kuka oli exlibriksen takana, Kivikoski itse vai hänen oppilaansa, siitä ei ole tietoa. Käpälä on myös Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Ella Kivikoski -ansiomitalissa (Edgren 1983). Kivikosken kirjanmerkin suunnitteli vuoden 1950 vaiheilla Aarni Erä-Esko (1923–2017), joka ennen siirtymistään Helsingin yliopistoon opiskelemaan

arkeologiaa, taidehistoriaa ja kansatiedettä opiskeli Ateneumissa eli siis silloisessa Taideteollisuuskeskuskoulussa vuonna 1945 piirustuksenopettajalinjalla. ”Arska” teki myös julisteita, julkaisujen kansia ja kuvituksia Viipurilaiselle osakunnalle ja Nuorisoseurojen liitolle. Vahva taiteellisuus, kyky nähdä, tulkita ja eritellä esineiden ornamenttiikkaa käy ilmi erityisesti hänen Salinin I -tyyliä käsittelevästä väitöskirjastaan (Erä-Esko 1965). Arkeologian teoriasta kiinnostunut Jyri Kokkonen arvosti suuresti eminentiksi suomalaiseksi tutkijaksi luonnehtimaansa Erä-Eskaa, jota hän pitää protostruktuuristisen näkökulman edustajana maamme arkeologisessa tutkimuksessa (Kokkonen 1984: 161).

Ahvenanmaalainen exlibriksen ja mitalin savikäpälä koristaa Leena Tomanterän tekemästä kipsistä tehtynä valoksena Ella Kivikosken hautaa. Selkeämmin ei voisi Kivikosken ensimmäinen arkeologisen artikkelin aihe julkituoda hänen elämäntyötään ja läpi elämän säilynyttä kiinnostustaan Ahvenanmaahan.

Professori Carl Fredrik Meinander (1916–2004) on toisen polven exlibriksen haltija. Hänen isälleen kulttuuri- ja taidehistorioitsija, museomies K. K. ”Konni” Meinanderilla (1872–1933) oli oma exlibris, jonka tunnuslause ”Kunskap kröner mödan” ansaitsee tulla mainituksi. Kirjanmerkin aihe tihkuu raunioromantiikkaa ja kuvaa hyvin Konni Meinanderin keskiajan kirkkotaiteeseen kohdistuvaa intressiä (Kuva 41.2).

Hänen poikansa exlibriksen aiheena on kansainvaellusaikainen Brobackan kalmistosta löytynyt pyöreä, pronssilangasta taivutettu, kierretty ja juotettu pronssisolki, jonka vastineet löytyvät Keski-

Kuva 41.3 A – Juhani Rinne. B – Ella Kivikoski. C – Carl Fredrik Meinander. D – Cristoffer H. Eriksson. E – Unto Salo. F – Helena ja Torsten Edgren. G – Christian Ahlström. H – Pekka Sarvas. I – Pekka Sarvas.

Venäjän rautakautisista kalmistoista (Kuva 41.3c). Koru on Meinanderin omista kaivauksista, joita hän teki yhdessä paikan löytäneen amatööriarkeologi, kunnallisneuvos Lasse Nybergin kanssa. Kaivauksilla valmisteltiin kalmiston esittelemistä vuoden 1967 XII pohjoismaiselle arkeologikokoukselle (Meinander 1973). Solki oli myös kokouksen logo (Edgren 2013).

Muistikuvani mukaan Meinander oli itse suunnitellut merkin. Sama käsitys on myös hänen pojaltaan Henrik Meinanderilla, jolla ei ole omaa exlibristä. Traditio ei ole jatkunut kolmanteen polveen.

Christoffer H. Ericsson (1920–2009) oli laivanvarustaja, monipuolinen meriarkeologi, meri- ja taidehistorioitsija sekä kirjailija. Ericsson oli muinaistieteellisen toimikunnan ja Museoviraston merihistorian toimiston päällikkö ja suomalaisen meriarkeologian sekä merimuseotoiminnan keskeinen rakentaja. Uuvuttuaan Museovirastoon Ericsson siirtyi Jyväskylän yliopiston taiteentutkimuksen apulaisprofessorin virkaan. Eläköidyttyään hän toimi Helsingin yliopiston klassillisen arkeologian dosenttina ja samassa tehtävässä Åbo Akademiassa. Professorin nimen ja arvon hän sai vuonna 1989.

Vuonna 1933 Ericsson jäi orvoksi. Huomattavan osan lapsuudestaan hän vietti Roomassa sukulaisensa hoidossa Ruotsin Rooman instituutissa. Hänen kiinnostuksensa antiikkiesineiden keräilyyn syttyi tuolloin. Ei ole myöskään ihme, että Rooman topografia oli hänen erityisen kiinnostuksensa kohde. Ericsson lahjoitti antiikin esinekokoelmansa Helsingin yliopiston taidehistorian laitokselle ja antiikin rahansa Jyväskylän yliopistolle. Sinne siirtyi myös hänen grafiikkakokoelmansa.

Ericssonin exlibris on yksinkertainen: aluksen nimilauta, jossa lukee Chris H Ericsson (Kuva 41.3d). Ericsson oli taitava piirtäjä, joka on kuvittanut teoksiaan omilla piirroksillaan. Perhetuttujen mukaan exlibris on Ericssonin itsensä suunnittelema ja piirtämä. Se kuvaa hyvin hänen suurinta intohimoaan, merta.

Unto Salo (1928–2019) toimi Lounais-Hämeen ja Satakunnan museon johtajana sekä Turun yliopiston arkeologian professorina. Hän teki merkittävän elämäntyön Suomen museoliitossa sekä erisäätiöissä ja rahastoissa. Hän sai vuonna 2005 Suomen kulttuurirahaston kulttuuripalkinnon elämäntyöstään Satakunnan menneisyyden selvittämisen hyväksi tekemästään työstä.

Salon exlibriksen kuva-aiheet liittyvät keskeisesti hänen arkeologisiin intresseihinsä (Kuva 41.3e). Antiikkiin viittaa taustalle kuvattu pyhäkön pääty ja pronssikauteen sen edessä oleva hautaraunio. Koko komposition poikki kulmasta kulmaan on piirretty sulkakynä. Kirjanmerkin vasemmassa laidassa on mustetäplä. Salon keskeiset kiinnostuksen kohteet olivat antiikki, pronssikausi ja kirjoittaminen. Merkin syntyhistoriasta ja suunnittelijasta ei ole valitettavasti tietoa.

Christian Ahlström väitteli Tukholman yliopistossa 1995 meriarkeologiasta, erityisesti hylkyjen identifioinnista. Hänen arkistoasiantuntemuksensa ovat johtaneet mm. Vrouw Marian löytämiseen. Ahlström on työskennellyt asiantuntijana Ruotsin merihistoriallisessa museossa ja kirjoittanut myös meriarkeologisia populaariteoksia. Valtion tiedonjulkistamispalkinnon hän sai vuonna 1983 teoksestaan *Syvyysien sylistä*.

Ahlströmin exlibriksen aihe on kolmipurjeinen masto. Mastona on mustekynä, joka kuvaa erinomaisesti meriarkeologisen arkistotutkijan ja popularisoijan työtä (Kuva 41.3g). Kirjanmerkki on puolison lahja 50-vuotta täyttäneelle aviomiehelle. Exlibriksen on suunnitellut professori Erik Bruun, lukuisien muiden kirjanmerkkien suunnittelija (Honkanen 1987: 9, 72). Merkistä on jäljellä myös Bruunin ensimmäinen luonnos, joka poikkeaa toteutetusta siinä, että mastona toimiva mustekynä on kuvattu profilista, toteutetussa merkissä edestä.

Bruunin monista kaikille tutuista julisteista lienee tunnetuin Saimaannorppajuliste ja siihen perustuva Suomen luonnonsuojeluliiton tunnus. Lisäksi hän on suunnitellut mm. postimerkkejä ja seteleitä. Arkeologian ja museoihmisten kanssa hän on ollut useasti yhteistyössä, mistä verifikaattina mainittakoon Kemijoki 8000 -näyttelyn opaskirja. Sen ja näyttelyn toteutus oli kahden viipurilais-taustaisen ystävyksen, Kemijoen kaivausten johtajan Aarni Erä-Eskon ja Suomenlinnan naapurin Erik Bruunin, yhteistyötä.

Helena ja Torsten Edgrenillä on yhteinen exlibris, joka kertoo selkeästi molempien tutkimuksellista intresseistä (Kuva 41.3f). Helena Edgren (1954–2014) aloitti arkeologina, mutta lisensiaatin työnsä jälkeen hän siirtyi keskiaikaan ja väitteli taidehistoriassa. Helena Edgrenin ura Museovirastossa oli monipuolinen ja kattoi monet yksiköt. Kansallismuseon ylijohtajana hän toimi 2009–2014. Exlibriksen Helena Edgrenin puoli kuvaa hänen keskiaikaintressiään. Kirjanmerkin toinen puoli ilmaisee vasarakirveiden avulla Museoviraston tutkimusosaston, organisaatiouudistuksen jälkeen arkeologian osastonjohtajan professori Torsten Edgrenin (1934–2021) luultavasti mieluisinta tutkimusaihetta, nuorakeraamista kulttuuria. Yhteisen merkin on suunnitellut Erik Bruun. Onko kyseessä oma tilaus tai lahja, siitä ei ole tietoa.

Arkeologi, numismaatikko ja kulttuurihistorioitsija Pekka Sarvaalla on ollut monipuolinen antikvaarisen alan työkokemus: assistentti Helsingin yliopiston arkeologian laitoksella, museolehtori kansallismuseossa, tutkimusosaston historian toimiston toimistopäällikkö ja Museoviraston Suomen kansallismuseo-osaston rahakammion toimiston toimistopäällikön virkaa hoitava intendentti, mistä virasta Sarvas jäi eläkkeelle. Sarvaalla on kaksi omaa exlibristä ja yksi yhteinen puolisonsa Anjan kanssa.

Vanhin Sarvaan exlibristä on vuosilta 1961 tai 1962. Kuva-aiheena suurimman Skandinaviasta löytyneen kultabakteerin keskusta (Kuva 41.3h). Esine on kansainvaellusaikainen ja löydetty Åsumista Skoonesta. Se on nähtävissä Historiallisen museon kultahuoneessa Tukholmassa (ks. Söderhielm 2019). Exlibriksen on piirtänyt Sarvaan opiskelukaveri ja ystävä, myöhempi professori Ari Siiriäinen, joka oli hyvä piirtäjä. Taidollaan hän hankki kouluaikana ansioita sanaristikkoja kuvittamalla. Merkin haltijan ja tilaajan omia muisteluksia siteeraten exlibriksen aiheenvalinnan takana oli naiivi ajatus yhdistää numismatiikka ja arkeologia. Painopaikkakin on tiedossa. Merkin painoi Helsingissä Uudenmaankadun pasaasissa toiminut pieni Ingeliuksen kirjapaino.

Sarvaan toinen exlibris esittää Astuvansalmen kalliomaalauksen kuvioita (Kuva 41.3i). Aihe on itsestään selvä maamme kalliotaiteen tutkimuksen ja maalausten systemaattisen etsimisen pioneerille. Sarvas julkaisi löydön Suomen Museossa 1968. Artikkelin kuvituksen pohjana oli maalauksesta tehty ”muovikopio”. Yksi kuvalaatoista oli uusittava (vrt. Sarvas 1969: 12, Abb. 6). Sarvas sai Weilin & Göösin faktori Johanssonilta kaseeratun laatan, johon hän sommitteli itse tekstin.

Anja ja Pekka Sarvaalla on myös yhteinen exlibris. Senkin aiheena on Astuvansalmen maalaus (Kuva 41.4a). Exlibris on lahja taiteilija Evi Tihemetsiltä (Evi Tihemets 2020). Tihemetsin puoliso oli virolainen etnologi Ants Viires (1918–2015; Ants Viires 2020). Kirjanmerkki on hyvä esimerkki suomalaisten ja virolaisten läheisistä ystävyysuhteista. Virossa tiedettiin myös Sarvaan keskeinen pioneerirooli kalliotaiteen löytäjänä ja tutkijana. Siellä oli – ja on kaikei yhä – yleisenä tapana antaa exlibris merkkipäivälahjaksi (Kinos 1989: 81). Kirjanmerkkejä lahjoitettiin myös suomalaisille, usein pieninä sarjoina vedostettuina signeerattuina grafiikanlehtinä. Niitä ei suinkaan ole hennottu kiinnittää kirjoihin, vaan ne on pikemminkin kehystetty.

Anja Sarvas työskenteli muinaistieteellisessä toimikunnassa ja Museovirastossa, arkeologian laitoksella assistenttina, luennoitsijana monissa yliopistoissa sekä kansalais- ja työväenopistotoissa opettajana. Lisäksi hän toimi matkaoppaana antiikin maailman suuntautuneilla matkoilla. Tätä kansanvaalistustoimintaa ja suhdetta klassiseen maailmaan kuvaa Evi Tihemetsin vuonna 1983 lahjaksi antama exlibris, jossa näkyy antiikin rakennuksen kulmaa ja naisen hahmo (Kuva 41.4b).

Lauri Pohjakallio on toiminut Helsingin yliopiston arkeologian laitoksen assistenttina. Hänestä tuli museomies ensiksi Kuopiossa ja sitten Lounais-Hämeen museon (nyk. Forssan museo) johtaja.

Löydettyään Astuvansalmen maalauksen Pekka Sarvas päätti kokeilla kalliomaalauksen systemaattista etsintää. Yhdessä Lauri Pohjakallion kanssa työpari kävi hiihtämällä läpi sopivia kallioalueita Etelä-Espoon ja Kirkkonummen järviolueella. Nuuksion Pitkäjärvellä tärppäsi (Sarvas 1971). Tuolloin Pohjakalliosta tuntui siltä, että Suomen viidennen kalliomaalauksen löytäminen oli konkreettisen

Kuva 41.4. A – Anja ja Pekka Sarvas. B – Anja Sarvas. C – Lauri Pohjakallio. D – Lauri Pohjakallio. E – Lauri Pohjakallio. F – Lauri Pohjakallio. G – Lauri Pohjakallio.

muiston arvoinen asia. Tästä yhteisesti löydetystä yhden kuvan maalauksesta Pohjakallio suunnitteli itselleen kirjanmerkin v. 1969 (Kuva 41.4c). Myöhemmin Pohjakallio teetti siitä leimasimen. Hänellä on myös kaksi muuta arkeologisia aiheista kirjanmerkkiä ja kaksi museotoimintaan liittyvää exlibristä. Kalliomaalausmerkkiään Pohjakallio pitää varsinaisena exlibriksenään.

Toinen arkeologisista aiheista kuvaa arkeologia, joka on saanut kaivetuksi luurangon pään näkyviin. Kun merkin kääntää ylösalaisin, luuranko onkin kaivajan asemassa. Maanpinnalla lukee *Natura morte* (Kuva 41.4d). Forssalaistaiteilija Hannu Sivonen lahjoitti merkin vuonna 1987 Pohjakalliolle. Toinen exlibris on virolaisen Kaja Lavin (nyk. Loodesalu), arkeologi Ain Lavin tuolloisen puolison, lahja Pohjakalliolle. Pyöreä merkki vuodelta 1981 kuvaa esihistoriallista aurinkosymbolia (Kuva 41.4e). Lavin lahjoja ovat myös Pohjakallion museotyöhön viittaava Lounais-Hämeen museon pää-

dyssä olevaa vaskikelloa lakkoineen esittävä kirjanmerkki (Kuva 41.4f) ja Lounais-Hämeen vaakunan ilvestä (Kuva 41.4g) kuvaava exlibris, molemmat vuodelta 1984.

Marianne Schauman-Lönnqvist toimi (Kuva 41.5a) Helsingin yliopiston arkeologian laitoksella assistenttina ja eri tehtävissä Museovirastossa. Hänen exlibriksensä edustaa vanhaa perinnettä: kuva-aiheena on Schauman-suvun vaakuna. Merkin syntysyistä ei ole tarkempaa tietoa.

Arkeologiassa Helsingissä vuosien 800–1200 rahoista ja rahalöydöistä väitellyt numismaatikko Tuukka Talvio teki uransa Kansallismuseon rahakammiossa, viimeksi sen johtajana. Hän oli myös sekä Turun että Helsingin yliopiston numismatiikan dosentti. Kansainvälisen yhteisönsä runsaasti palkitsema Talvio on myös Society of Antiquaries of Londonin fellow, ymmärrettävä huomionosoitus anglosaksisten rahojen asiantuntijalle.

Talvio on kertonut kirjanmerkkinsä synnystä, kuinka hänen edesmennyt ystävänsä, Cambridgen Fitzwilliam Museumiin numismaattisen osastonjohtaja Mark Blackburn (Naismith 2011) teetti joskus 1980-luvulla itselleen samanlaisen merkin. Toinen merkittävä numismaatikko, Cambridgen yliopiston numismatiikan professori Philip Grierson, joka yhdessä Markin kanssa pani alulle sarjan Medieval European Coinage, tilasi samanlaisen nimilapun omiin kirjoihinsa. Blackburn innosti Talvion seuraamaan esimerkkiä. Merkki on askeettinen, siinä lukee ainoastaan Tuukka Talvion nimi (Kuva 41.5b). Se muistuttaa siinä Christoffer H. Ericssonin kirjanmerkkiä. Sitä, mistä Blackburn itse oli saanut idean kirjanmerkkiinsä, Talvio ei tiedä. Joka tapauksessa exlibris kytkee Talvion brittiläiseen akateemiseen maailmaan ja erityisesti sen numismaattiseen eliittiin.

Oman exlibrikseni sain 50-vuotislahjaksi vuonna 2001. Sain valittavaksi kahdesta ehdotuksesta, joista toinen kuvasi Kuhmoisten Linnavuoren kaivauksiltani löydettyjä keihäänkärkiä ja toinen julkaisemaani 1300-luvun lopulle ajoittuvaa Perniön norsunluukahvaista veistä (Taavitsainen 1979). Niistä valitsin jälkimmäisen vaihtoehdon (Kuva 41.5c). Pekka Sarvas oli toiminut lahjanantajan asiantuntijana aihetta valittaessa. Merkin on suunnitellut Erik Bruun.

Heikki Matiskainen oli hankkinut monipuolisen arkeologisen kokemuksen ennen kuin hän siirtyi Suomen lasimuseon johtajaksi, missä tehtävässä hän kehitti myös lasiteollisuuteen liittyvää teollisuusarkeologiaa, organisoi kaivauksia Riihimäen alueella ja ennätti tutkia varhaismesoliittisia suoasuinpaikkoja Keski-Venäjällä sekä toimi klassisen musiikin promoottorina. Matiskainen on myös Turun yliopiston kivikauden dosentti. Hänen uransa arkeologina huipentui Museoviraston arkeologian osastonjohtajan virkaan, johon hänet valittiin monivaiheisen prosessin jälkeen 2000-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Matiskainen erosi virasta yhden päivän palveluksen jälkeen (Siltanen 2012).

Matiskaisella on värikäs exlibris, joka liittyy hänen toimintaansa lasimuseon johtajana (Kuva 41.5d). Kirjanmerkki on noin vuodelta 2013, ja sen tekijä on lasitaiteilija Joonas Laakso, jota Matiskainen on mentoroinut. Merkin vasen puoli kuvannee Matiskaisen julkista roolia virkamiehenä, joka oli aika tavalla etäällä normaalista byrokraatista. Merkitsisikö rintaa koristava tähti merkin haltijan krooniseen rebellismiin taipuvaa luonnetta? Exlibriksen oikeapuoli, jekyylinen, pysyy mysteerinä – ehkä henkilölle itselleenkin.

Arkeologi, konservaattori Aki Arposen exlibris liittyy hänen useita vuosia kestäneeseen toimintaansa Museoviraston aluesuunnittelijana Inarissa. Exlibriksen on suunnitellut Sallassa syntynyt, nykyisin Turussa asuvan taiteilija, satukirjailija ja kirjastonhoitaja Marja Aapala vuonna 1999. Muistikuvaa siitä, oliko merkki lahja vai tilaus, ei ole. Keskeinen prosessissa oli kuitenkin taiteilijan sisko, joka on Arposen ystävä. Karjalainen hopeinen litteä hevosenkenkäsolki medaljonkimaisena kehyksenä muistuttaa Arposen karjalaisista juurista. Soljen neulalla istuu merkin saaja harrastuksensa lukemisen ja kirjojen parissa taustanaan Lapin maisema (Kuva 41.5e).

Rakennusarkeologiasta väitellyt Tanja Ratilainen sai väittelylahjakseen ystäviltaan exlibriksen. Tee-
ma liittyy selvästi Ratilaisen keskeiseen tutkimuskohteeseen Hattulan Pyhän Ristin kirkkoon ainakin

Kuva 41.5. A – Marianne Schauman-Lönnqvist. B – Tuukka Talvio. C – Jussi-Pekka Taavitsainen. D – Heikki Matiskainen. E – Aki Arponen. F – Tanja Ratilainen. G – C. A. Nordman. H – Nils Cleve.

kirkkotilan kasviaiheiden ja ruoteiden perusteella. Merkissä on väittelyvuosi MMXX (Kuva 41.5f). Exlibriksen on suunnitellut kuvataiteilija Petra Kallio.

Kaikki edellä esitellyt exlibrikset on tarkoitettu henkilökohtaisten kotikirjastojen käyttöön. Kirjanmerkeille on kuitenkin myös muita käyttötarkoituksia. Ns. lahjoitusexlibriksiä on teetetty, kun jonkun henkilön tai yhteisön kirjasto on liitetty suurempaan kirjastoon (Kinos 1989: 128). Tiedossani on kaksi Museoviraston teettämää lahjoitusexlibristä. Sellaisilla on varustettu C. A. Nordmanin ja Nils Cleven lahjoitetut kirjat (Kuvat 41.5g–h), joita on Museoviraston kirjaston puhdistamisen jälkeen ehkä levinnyt maailmalle. Vaatimaton on 16 henkilön 23 kirjanmerkin yhteinen tarkastelu johtopäätöksiltään. Hankintatapa jää epäselväksi viiden merkin osalta (23 %). Sama prosenttimäärä on omasta aloitteesta hankittujen exlibriksien osuus. Suurin osa on kuitenkin saatu lahjaksi, kaikkiaan 12 kappaletta eli 54 %. Exlibris embleeminä ja identiteettimerkkinä sekä nimen, kuvan ja joskus sanan liittona kertoo heraldisten tunnusten tavoin lähes kaikissa tapauksissa haltijansa arkeologisesta toiminnasta ja tutkimusintresseistä. Poikkeuksia ovat Heikki Matiskaisen exlibris, joka on tekijänsä kuvaus kohteensa persoonasta ja roolista museonjohtajana, sekä Marianne Schauman-Lönnqvistin sukuvaakunalla varustettu kirjanmerkki. Jälkimmäinen liittyy toki exlibristen vanhimpaan kaanoniin.

Askeettisissa Chr. H. Ericssonin ja Tuukka Talvion kirjanmerkeissä seisoo vain nimi. Lähempi tarkastelu osoittaa kuitenkin niiden liittyvän henkilöidensä työhön ja yhteisönsä, Ericssonin mereen ja Talvion brittiläiseen numismaattiseen yhteisöön.

Kiintoisa kysymys on kuitenkin se, kenellä ei ole exlibristä. Kun tarkastellaan lähemmin arkeologien ensimmäisen ja toisen sukupolven (Nordman 1968) edustajia, huomaa heti, ettei kenelläkään heistä ole exlibristä. Ensimmäisen sukupolven J. R. Aspelin on ilman kirjanmerkkiä. Sellainen ja vielä Akseli Gallen-Kallelan suunnittelema (Okkonen 1961: 411) oli ymmärrettävästi hänen veljellään valtioneuvos Eliel Aspelin-Haapkyllällä, joka oli estetiikan professori ja tunnettu taidevaikuttaja. Keskeiset muinaistutkijat Appelgren-Kivalo, Schvindt, Heikel, Hackman, Ailio, Tallgren, Pälsi ja Äyräpää ovat kaikki tietämäni mukaan vailla kirjanmerkkiä. Rinne on ainoa, eikä hänkään ole merkkiään käyttänyt. Verifoimaton muistokuvani on, että Ruotsissa arkeologit tilasivat merkkejä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa yleisemmin kuin Suomessa (ks. esim. Hanna Rydthin kirjanmerkki; Malmö Museum 027168). Meillä exlibriksiset eivät ole liittyneet yhtä selvästi kirjanomistajuuden ja tiettyyn akateemiseen kulttuuripiiriin kuulumisen osoituksiksi. Niitä ovat puolestaan Viron neuvostomiehityksen aikana Suomenlahden yli kulkeneet lahjaexlibriksiset. Ne kertovat tutkijoiden keskinäisestä solidaarisuudesta ja yhteiseen kulttuuri- ja ammattiin kuulumisesta.

Kiitokset

Kiitän kaikkia niitä, joita olen joutunut vaivaamaan kerätessäni tietoa exlibriksistä, erityisesti Pekka Sarvasta, Lauri Pohjakalliota, Visa Immosta, Liisa Erä-Eskoa, Henrik Meinanderia, Tuukka Talviota, Heikki Matiskaista ja Tanja Ratilaista.

Artikkelin kuvat ovat J.-P. Taavitsaisen kokoelmaan kuuluvista exlibriksistä. Tunnistetut exlibristen tekijät on mainittu tekstissä.

Lähteet

Internet-lähteet

Ants Viires 2020. <https://et.wikipedia.org/wiki/Ants_Viires> Luettu 9.12.2021

Evi Tihemets 2020. <https://et.wikipedia.org/wiki/Evi_tihemets> Luettu 9.12.2021

Kuopion Isänmaallinen Seura 2021. <<https://www.kuopionisanmaallinenseura.fi/>> Luettu 30.11.2021.

Malmö Museum 027168. <<http://carlotta.malmo.se/carlotta-mmus/web/object/141447>> Luettu 9.12.2021.

Naismith, R. 2011. Mark Blackburn obituary. <https://www.theguardian.com/education/2011/sep/29/mark-blackburn-obituary>

Siltanen, M. 2012. <<https://yle.fi/uutiset/3-5314904>> Luettu 9.12.2021

Suomen Exlibrisyhdistys 2021. <<https://www.nimikot.fi/nimikkoseurat/suomen-exlibrisyhdistys/>> Luettu 2.12.2021.

Söderhielm, E. 2019. Brakteaten från Södra Åsum. <<https://www.youtube.com/watch?v=8SqJumuRWDE>>

Kirjallisuus

- Ahl-Waris, E. 2010. *Historiebruk kring Nadendal och den kommemorativa anatomin av klostrets minnesplats*. Vadstena: Societas Sanctae Birgittae. <<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19437>>
- Edgren, T. 1983. Ella Kivikoski medaljen. *Finskt Museum* 1981: 128–130.
- Edgren, T. 2013. *Carl Fredrik Meinander arkeolog med perspektiv*. Museiverkets publikationer 1.
- Erä-Esko, A. 1965. *Germanic Animal Art of Salin's Style I in Finland*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 63.
- Hagelstam, K., Möttönen, T., Kivimäki, K. & Amberg, A.-L. (toim.) 1998. Eric O. W. Ehrström 1881–1934. Helsinki: Kustannus W. Hagelstam.
- Honkanen, H. 1987. *Exlibris Suomi Finland*. Espoo: Frederika.
- Immonen, V. 2013a. “He did not consent to remember” – Juhani Rinne’s criminal proceedings and the task of a biographer. In R. Suominen-Kokkonen (ed.), *The Challenges of Biographical Research in Art History Today*. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 46: 97–108.
- Immonen, V. 2013b. Neljä esinettä valtionarkeologi Juhani Rinteen elämästä. Teoksessa H. Hakosalo, S. Jalagin, M. Junila & H. Kurvinen (toim.) *Historiallinen elämä – biografia ja historiantutkimus*: 151–171 Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kinos, M. 1989. *Exlibris*. Oulu: Pohjoinen.
- Kivikoski, E. 1934. Eisenzeitliche Tontatzen aus Åland. *Eurasia Septentrionalis Antiqua* IX: 380–391.
- Kokkonen, J. 1984. On the prospects of structural and semiotic approaches in archaeology. *Suomen Antropologi* 4/1984: 159–164.
- Laine, T. 2010. *Carl Fredrik Fredenheim: En nyhumanist och hans klassiska bibliotek*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 741.
- Malme, H. 1996. *Hugo Simbergin exlibristaide*. Ateneumin julkaisut 4.
- Meinander, C. F. 1973. Brobackan pyöreä solki. *Honos Ella Kivikoski*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 75: 146–151.
- Nordman, C. A. 1968. *Archaeology in Finland before 1920*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Núñez, M. 2020. Kaivauksia rauhallisella ja hymyilevällä Ahvenanmaalla – hautakumpuja, savikäpeliä ja muinaistaloja. Teoksessa M. Silver & P. Uino (toim.), *Tiedenainen pelissä: Arkeologian professori Ella Kivikosken elämä ja tutkimuskentät*: 103–125 Bibliotheca Sigillumiana 9.
- Okkonen, O. 1961. *A. Gallen-Kallela elämä ja taide*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Parpola, A. & Saarinen S. 2020. *Säätiö. Alfred Kordelinin yleinen edistys- ja sivistysrahasto 1920-2020*. Helsinki: Otava.
- Reitala, A. 1983. *Suomi-neito. Suomen kuvallisen henkilöitymän vaiheet*. Helsinki: Otava.
- Reitala, A. 2004. Keinänen, Sigrid August. *Kansallisbiografia* 5: 80–81.
- Sarvas, P. 1969. Die Felsmalerei von Astuvansalmi. *Suomen Museo* 76 1969: 5–33.
- Sarvas, P. 1971. Hällmålningen vid Noux Långträsk. *Finskt Museum* 77 1970: 12–16.
- Taavitsainen, J.-P. 1979. Norsunluukahvainen veitsi Perniöstä. *Suomen Museo* 86 1979: 21–30.
- Tarkiainen, K. 2008. *Fredenheim Carl Fredrik*. Biografiskt lexikon för Finland 1: 246–248.